

FARS DE L'ISLAM
ANTIGUES ALIMARES D'AL-ANDALUS
PRIMERES JORNADES CIENTÍFIQUES OCORDE

EDAR

PRIMERES JORNADES CIENTÍFIQUES OCORDE

FARS DE L'ISLAM

ANTIGUES ALIMARES D'AL-ANDALUS

ACTES DEL CONGRÉS CELEBRAT A BARCELONA I A
BELLATERRA ELS DIES 9 I 10 DE NOVEMBRE DE 2006

Edició a cura de Ramon Martí

ocorde

Projecte de recerca amb suport del Ministerio de Educación y Ciencia:

*Ocupación, organización y defensa del territorio durante
la transición medieval (HUM2005-04988)*

EDAR

PRIMERES JORNADES CIENTÍFIQUES OCORDE

FARS DE L'ISLAM

ANTIGUES ALIMARES D'AL-ANDALUS

Actes del congrés celebrat a Barcelona i a
Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006

© 2008, d'aquesta edició, EDAR
© Ramon Martí Castelló (editor)
© dels textos i figures, els autors

COMITÉ ORGANITZADOR DE LES JORNADES:

Xavier Ballestín Navarro
Ramon Jàrrega Domínguez
Ramon Martí Castelló
Ernesto Pastor Díaz de Garayo
Joaquim Pera Isern
Francesc Rodríguez Bernal
Maria Mercè Viladrich i Grau

Ediciones Arqueológicas y Patrimonio, EDAR, S.C.P.
Reig i Bonet 8, 1er 4^a
08024 Barcelona
<http://www.edicionesarqueologicas.com>
edar@edicionesarqueologicas.com

Queda rigurosament prohibides, sense l'autorització escrita
dels titulars del copyright, sota les sancions establertes a
les lleis, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per
qualsevol medi o procediment, compresos la reprografia i el
tractament informàtic.

Tots els drets reservats.

Primera edició: Juny de 2008
ISBN: 978-84-936479-0-2
D.L.: BI-1750-08

EDAR

Índex general

PRESENTACIÓ/PRESENTACIÓN	7
I. DE LA FORTIFICACIÓ ANTIGA A LA ISLÀMICA.....	15
Les torres romanes a Catalunya. Entre la tradició erudita i l'evidència arqueològica	17
JOAQUIM PERA	
Fouilles récentes au castrum Vulturaria / Ultréra (Argelès-sur-Mer, Pyrénées-Orientales)	39
ANDRÉ CONSTANT	
Un posible origen de la torre residencial en al-Andalus.....	57
MANUEL ACIÉN	
La trama defensiva del Valle del Duero	89
JUAN ZOZAYA	
II. ARQUEOLOGIA DELS FARS	123
Ressenya sobre els resultats de l'excavació arqueològica a l'interior de la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès.....	125
EDUARD SÁNCHEZ	
Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva). Una ocupació alt-medieval al Montseny.....	139
JORDI TURA i JOAQUIM MATEU	
La Torre del Far de Santa Coloma de Farners (La Selva).....	155
CRISTIAN FOLCH, JORDI GIBERT i JOAN LLINÀS	
El jaciment antic i la talaia medieval de Torre de Mal Paso (Castellnovo, Castelló).....	167
RAMON MARTÍ i SERGI SELMA	

III. FARS I XARXES DE FARS187

Los faros en al-Andalus: un sistema original de transmisión de señales189
RAMON MARTÍ

Fars i torres alimares al País Valencià.....219
SERGI SELMA, RAMON JÀRREGA i JOSEP MENARGUES

Faros y torres circulares: propuestas para el conocimiento de la
efectividad del dominio islámico inicial en los territorios del alto Ebro239
JOSÉ ANGEL LECANDA, JESÚS LORENZO y ERNESTO PASTOR

Foc, fum, torxes i miralls: senyals visuals a l'època tardoantiga i
altmedieval287
XAVIER BALLESTÍN i MERCÈ VILADRICH

Distribució geogràfica i interconnexió visual dels fars a Catalunya
Vella: un sistema coherent de comunicacions de llarg abast.....337
MANUEL CHECA, CRISTIAN FOLCH i JORDI GIBERT

RELACIÓ D'INVESTIGADORS I ESTUDIANTS
INSCRITS A LES JORNADES351

Presentació

La present publicació és el resultat tangible dels interessos comuns que van reunir un conjunt diversificat d'investigadors en la celebració de la primera reunió científica que organitza l'equip de recerca *Ocorde*. Intitulades inicialment *Fars de l'islam, antigues torres alimares d'al-Andalus*, aquestes jornades van tenir lloc a la Universitat de Barcelona i a la Universitat Autònoma de Barcelona durant els dies 9 i 10 de novembre de 2006. Així s'iniciaven, públicament, els treballs programats en el marc d'un projecte investigador específic que ha comptat amb finançament del Ministerio de Educación y Ciencia: *Ocupación, organización y defensa del territorio durante la transición medieval* (HUM2005-04988). De fet, la nostra proposta es deriva de la creació del mateix grup de recerca l'any 2005, on participen investigadors de diferents universitats, amb els objectius generals d'estudiar l'ocupació, l'organització i la defensa del territori durant l'Alta Edat Mitjana.

Presentación

Esta publicación es el resultado tangible de los intereses comunes que reunieron un conjunto diversificado de investigadores en la celebración del primer encuentro científico que organiza el equipo de investigación *Ocorde*. Bajo el título inicial de *Faros del islam, antiguas torres almenaras de al-Andalus*, estas jornadas tuvieron lugar en la Universidad de Barcelona y en la Universidad Autónoma de Barcelona durante los días 9 y 10 de noviembre de 2006. Así se iniciaban, públicamente, los trabajos programados en el marco de un proyecto de investigación específico que ha contado con financiación del Ministerio de Educación y Ciencia: *Ocupación, organización y defensa del territorio durante la transición medieval* (HUM2005-04988). De hecho, nuestra propuesta se deriva de la creación del mismo grupo de investigación en el año 2005, donde participan investigadores de diferentes universidades, con los objetivos generales de estudiar la ocupación, la organización y la defensa territoriales durante la Alta Edad Media.

Centrada aquí en l'evolució de la defensa territorial, aquesta convocatòria tenia l'objectiu específic d'analitzar un cert tipus de torres monumentals que reben la denominació llatina «*pharus*» o altres sinònims o derivats seus en la toponímia i que, fins ara, a Catalunya havien estat atribuïdes a l'època romana. La nostra pràctica arqueològica semblava qüestionar aquesta teoria i aportava indicis que vincularien aquestes torres a la conquesta i ocupació musulmana durant el segle VIII, un dels períodes històrics que hom coneix pitjor, tant a Catalunya com al conjunt de l'estat espanyol. És aquesta una hipòtesi renovadora que era necessari integrar al que avui hom coneix sobre la formació d'al-Andalus, que calia contrastar amb els resultats de les diverses excavacions realitzades i que devíem desenvolupar en les seves aplicacions territorials arreu. Són aquests objectius generals els que definiren el disseny d'un programa distribuït en tres sessions diferenciades, seguides de discussions, on participaren els ponents més idonis, a qui agraïm molt sincerament l'acceptació d'un repte com aquest de discussió interdisciplinària, gens convencional en el marc acadèmic actual.

A la pràctica, els quatre ponents de la primera sessió, *De la fortificació antiga a la islàmica*, van aconseguir contextualitzar la discussió amb estudis

Centrada aquí en la evolució de la defensa del territori, esta convocatoria tenía el objetivo específico de analizar un cierto tipo de torres monumentales que reciben la denominación latina «*pharus*» u otros sinónimos o derivados suyos en la toponímia y que, hasta ahora, en Cataluña se había atribuido a época romana. Nuestra práctica arqueológica parecía cuestionar esta teoría y aportaba indicios que vincularían estas torres a la conquista y ocupación musulmana durante el siglo VIII, uno de los periodos históricos peor conocidos, tanto en Cataluña como en el conjunto del estado español. Es ésta una hipótesis renovadora que debía integrarse a lo que hoy se sabe sobre la formación de al-Andalus, que era necesario contrastar con los resultados de las diversas excavaciones realizadas y que debíamos desarrollar en sus aplicaciones territoriales extensas. Son estos objetivos generales quienes definieron el diseño de un programa que se distribuyó en tres sesiones diferenciadas, seguidas de discusiones, donde participaron los ponentes más idóneos, a quienes agradecemos muy sinceramente que aceptasen un reto como éste de discusión interdisciplinaria, nada convencional en el actual marco académico.

En la práctica, los cuatro ponentes de la primera sesión, *De la fortifica-*

específics aplicats a una geografia extensa i a una cronologia diversa: així, Joaquim Pera introduí la problemàtica que plantegen les torres dels fars catalans, considerada en el marc de la pròpia evolució de la pràctica arqueològica a Catalunya; André Constant aportava, al seu torn, el cas del castell visigòtic i carolingi rossellonès d'Ultrera, un bon exemple de fortificació que il·lustra tant l'època precedent com la posterior al segle VIII; d'altra banda, Manuel Acién ens acostava a una problemàtica complementària, la de les torres residencials en al-Andalus i la seva relació amb l'organització prèvia a la conquesta musulmana; finalment, Juan Zozaya completava l'anàlisi en aproximar-nos a les primeres fortificacions islàmiques i a la formació de la societat andalusina en l'àrea del riu Duero.

La segona sessió, *Arqueologia dels fars catalans*, s'ocupava estrictament dels tres casos de torres d'aquest tipus que fins ara han estat excavades a Catalunya: així, Eduard Sánchez exposà els resultats de la primera intervenció realitzada a la Torrassa del Moro, en Llinars del Vallès; Jordi Tura i Joaquim Mateu detallaren, al seu torn, les conclusions obtingudes amb l'excavació de la Torre de la Mora, en Sant Feliu de Buixalleu; Cristian Folch i Jordi Gibert van descriure, finalment, els resultats obtinguts en excavar la

ciòn antigua a la islàmica, conseguie-ron contextualizar la discusión con estudios específicos aplicados a una geografía extensa y a una cronología diversa: así, Joaquim Pera introdujo la problemática que plantean las torres de los faros catalanes, considerada en el marco de la propia evolución de la práctica arqueológica en Cataluña; André Constant aportaba, a su vez, el caso del castillo visigodo y carolingio rosellonés de Ultrera, un buen ejemplo de fortificación que ilustra tanto la época precedente como la posterior al siglo VIII; por su parte, Manuel Acién nos acercaba a una problemática complementaria, la que plantean las torres residenciales en al-Andalus y su relación con la organización previa a la conquista musulmana; finalmente, Juan Zozaya completaba el análisis al aproximarnos a las primeras fortificaciones islámicas y a la formación de la sociedad andalusí en el Valle del Duero.

La segunda sesión, *Arqueología de los faros catalanes*, se ocupaba estrictamente de los tres casos de torres de este tipo que hasta ahora se ha excavado en Cataluña: así, Eduard Sánchez expuso los resultados de la primera intervención realizada en la Torrassa del Moro, en Llinars del Vallès; Jordi Tura y Joaquim Mateu detallaron, a su vez, las conclusiones obtenidas con la excavación de la Torre de la Mora,

Torre del Far de Santa Coloma de Farners amb la col·laboració de Joan Llinàs.

A la tercera sessió, *Fars i xarxes de fars*, corresponia finalment la tasca d'aplicar la hipòtesi plantejada relativa als fars andalusins sobre espais extensos, un objectiu que assumírem els diferents membres de l'equip organitzador: a mi mateix em pertocava fer un balanç de la recerca conduïda sobre el conjunt d'al-Andalus; Ramon Jàrraga, Josep Menargues i Sergi Selma exposaven les dades de que hom disposa al País Valencià i al seu entorn immediat; José Angel Lecanda, Jesús Lorenzo i Ernesto Pastor aplicaven la hipòtesi de treball als territoris més septentrionals de la vall del riu Ebre; Xavier Ballestín i Mercé Viladrich, finalment, escometien la tasca de documentar les alimares en la tradició àrab, tant a les fonts orientals com a les d'al-Andalus.

Les discussions que completaven cada sessió van ser llargues i apassionades, on també va poder exposar la seva opinió tot el públic assistent, ben nombrós, per cert. Així va succeir, especialment, en l'àmbit de les excavacions practicades a Catalunya, on les conclusions defensades per les diverses aportacions resultaven contradictòries i, això, impedia arribar a una solució comuna. Malauradament,

en Sant Feliu de Buixalleu; Cristian Folch y Jordi Gibert describieron, finalmente, los resultados obtenidos al excavar la Torre del Far de Santa Coloma de Farners con la colaboración de Joan Llinàs.

A la tercera sesión, *Faros y redes de faros*, correspondía finalmente la tarea de aplicar sobre espacios extensos la hipótesis planteada relativa a los faros andalusíes, un objetivo que asumimos los diferentes miembros del equipo organizador: a mí mismo me correspondió realizar un balance de la investigación conducida sobre el conjunto de al-Andalus; Ramon Jàrraga, Josep Menargues y Sergi Selma expusieron los datos disponibles sobre las comarcas valencianas y su entorno inmediato; José Angel Lecanda, Jesús Lorenzo y Ernesto Pastor aplicaban la hipótesis de trabajo a los territorios más septentrionales del Valle del Ebro; Xavier Ballestín y Mercé Viladrich, finalmente, acometieron la labor de documentar el uso de almenaras en la tradición árabe, tanto en las fuentes orientales como en al-Andalus.

Las discusiones que completaron cada sesión fueron largas y apasionadas, donde también pudo exponer su opinión todo el público asistente, que fue numeroso. Así sucedió, especialmente, en el ámbito de las excavaciones prac-

durant els debats no sempre es van guardar les formes convenients en una reunió d'aquest tipus, ni tampoc es van poder enregistrar completes les intervencions. Aquests dos motius ara ens impedeixen la reproducció íntegra de les controvèrsies, tal i com estava previst, encara que van ser un bon instrument de reflexió que cal agrair a tots els participants.

També cal remarcar que els textos de les ponències que avui es publiquen no són, literalment, les conferències pronunciades aleshores i que ha estat necessari un any sencer per reunir totes les aportacions. Encara cal agrair a tots els ponents l'esforç de síntesi que han realitzat, amb temps i espai suficients per a exposar amb tota llibertat els seus arguments. Durant aquest temps, qui assumeix l'edició ha considerat adient d'afegir dues aportacions més que completarien les dades arqueològiques disponibles i que es disposen al final de la segona i de la tercera sessió: la primera aportació que s'incorpora és una revisió actualitzada de la intervenció arqueològica realitzada ara fa poc més d'una dècada a la torre castellanenca de Mal Paso, on reconeixem l'origen remot de la iniciativa actual; l'altra és fruit de les discussions de les jornades i afegeix la proposta de Manuel Checa d'aplicar els nous sistemes d'informació geo-

ticadas en Cataluña, donde las conclusiones defendidas por las diversas aportaciones resultaban contradictorias y ello impedía adoptar soluciones comunes. Desgraciadamente, durante los debates no siempre se guardaron las formas adecuadas en una reunión de este tipo, ni tampoco pudimos registrar las intervenciones completas. Ambos motivos hoy impiden reproducir íntegramente las controversias, tal y como estaba previsto, si bien fueron un excelente instrumento de reflexión que debemos agradecer a todos los participantes.

También debemos remarcar que los textos de las ponencias que hoy se publican no son, literalmente, las conferencias pronunciadas entonces y que ha sido necesario un año entero para reunir todas las aportaciones. Todavía cabe agradecer a todos los ponentes el esfuerzo de síntesis realizado, con tiempo y espacio suficiente para exponer con toda libertad sus argumentos. Durante este tiempo, quien asume la edición ha considerado conveniente añadir dos aportaciones más que completarían los datos arqueológicos disponibles y que se agregan al final de la segunda y de la tercera sesión: la primera aportación que se incorpora es una revisión actualizada de la intervención arqueológica realizada hace poco más de una década en la torre castellanense de Mal Paso,

gràfica a l'estudi de la xarxa de fars de la meitat oriental de Catalunya.

Ni durant la celebració de les jornades ni avui es considera que sigui necessari imposar conclusions comunes a unes recerques originals que segueixen la seva pròpia trajectòria, on totes i cadascuna de les aportacions eren i ens són indispensables, tant per descriure el punt on es troba la problemàtica plantejada com per facilitar una correcta comprensió del conjunt. Avui, l'edició d'aquesta activitat es limita a eliminar un únic mot de l'enunciat original de la convocatòria, que ara s'intitula, finalment, *Fars de l'islam, antigues alimares d'al-Andalus*, després que l'equip *Ocorde* comprovés amb el treball de camp que no tots els fars presenten torres, sinó que això sembla ésser una especificitat que només es comprova en certes comarques catalanes. Així es reafirma, en qualsevol cas, la nostra convicció de que, arreu, aquestes talaies primigènies ens seran útils per donar dimensió física i territorial als primers temps de la conquesta i de l'ocupació islàmica, especialment als districtes més septentrionals d'al-Andalus, on sempre s'ha menysvalorat la seva efectivitat. És un objectiu que compartim amb altres investigacions paral·leles o amb altres iniciatives actuals, com els estudis re-

donde reconocemos el origen remoto de nuestra iniciativa actual; la otra es fruto de las discusiones de las jornadas y recoge la propuesta de Manuel Checa de aplicar los nuevos sistemas de información geográfica al estudio de la red de faros de la mitad oriental de Cataluña.

Ni durante la celebración de las jornadas ni hoy se considera que sea necesario imponer conclusiones comunes a unes investigaciones originales que siguen su propia trayectoria, donde todas y cada una de las aportaciones eran y son indispensables, tanto para describir el punto donde se encuentra la problemática planteada como para facilitar una correcta comprensión de conjunto. Hoy, la edición de esta actividad se limita a suprimir un único término del enunciado original de la convocatoria, que ahora se titula, finalmente, *Faros del islam, antiguas almenaras de al-Andalus*, después que el equipo *Ocorde* comprobase mediante el trabajo de campo que no todos los faros presentan torres, sino que esta característica específica sólo se verifica en ciertas comarcas catalanas. Así se reafirma, en cualquier caso, nuestra convicción de que, por doquier, estas atalayas primigenias serán útiles para otorgar dimensión física y territorial a los primeros tiempos de la conquista y de la ocupación islámica, especialmente en los distritos más septentrio-

units recentment per Philippe Sénac i que ara mateix es publiquen.¹

Considerem, en conclusió, que el principal mèrit que cal atribuir al llibre que teniu a les mans és el d'haver conduït a bon terme una discussió netament interdisciplinària, on el conjunt de les aportacions reunides depassa el marc cronològic estricte on se situa un nou debat científic. És amb els fruits d'aquest esforç col·lectiu, acumulats i exposats amb tota franquesa, com comencen a il·luminar-se els temps més obscurs de l'Edat Mitjana, tot un repte que avui no es pot defugir des de les diferents disciplines que, a nivell acadèmic, encara ens separen.

Ramon Martí

Bellaterra – Barcelona,
novembre de 2007

nales de al-Andalus, donde siempre se ha menospreciado su efectividad. Es un objetivo que compartimos con otras investigaciones paralelas o con otras iniciativas actuales, como los estudios reunidos recientemente por Philippe Sénac y que ahora mismo se publican.¹

Consideramos, en conclusión, que el principal mérito que cabe atribuir al libro que se presenta es el de haber conducido a buen término una discusión netamente interdisciplinaria, donde el conjunto de las aportaciones reunidas sobrepasa el marco cronológico estricto en que se sitúa un nuevo debate científico. Es con los frutos de este esfuerzo colectivo, acumulados y expuestos con toda franqueza, como comienzan a iluminarse los tiempos más oscuros de la Edad Media, todo un reto que hoy no puede eludirse desde las diversas disciplinas que, a nivel académico, todavía nos separan.

Ramon Martí

Bellaterra – Barcelona,
noviembre de 2007

1 SÉNAC, PH. (ed.): *Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VI-XI siècle): la transition*, CNRS – Université de Toulouse – Le Mirail, Toulouse 2007.